

- процесуального кодексу України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — К., 1995. — № 4. — С. 356.
15. Рижков П. А. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. — М.: Норма, 2002. — С. 607.
16. Лупинская А. П. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации. — М.: Юрист, 1997. — С. 348–349.
17. Бажанов М. И., Грошевой Ю. М. Советский уголовный процесс. — К., 1978. — С. 302–303.

УДК 343.12

Д. С. Кутоманов

ОХОРОНА КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ОСОБИ НА ДОСУДОВІЙ СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

І до, і після 1917 р. В. І. Ленін підкреслював: «Наукове поняття диктатури пролетаріату означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не обтяжену, таку, що спирається безпосередньо на насильство, владу» [1]. Звісно, для такої влади право не потрібне, воно лише заважає, і можливо переступити через будь-які цінності, включаючи безцінне — людські життя.

Стаття 3 Конституції України одним із найбільш пріоритетних напрямків державної діяльності України на шляху побудови правової держави визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [2].

Задля всебічності аналізу сукупності прав особи, у тому числі й тих, якими вона наділена під час розслідування злочинів, необхідно здійснити їх відповідну класифікацію, тобто систематизувати підпорядковані поняття (класи, об'єкти) в будь-якій галузі знання або діяльності людини і використати цю систему як засіб для встановлення зв'язків між цими зв'язками або класами об'єктів [3]. Наукова класифікація виражає систему закономірностей, притаманних сфері дійсності, які в ній відображуються.

Систематизація, тобто розмежування та встановлення певних меж, в які можуть бути поєднані права, полегшує орієнтацію в багатоманітності конституційних прав особи. У свою чергу встановлення ієрархії, тобто системи пріоритетів, які можуть належати окремим правам, передбачає можливість визнання переваги одних прав перед іншими та їх диференціацію на підставі визначення необхідності реалізації деяких прав у першу чергу.

Разом із тим загальна теорія права єдність прав не заперечує, а навпаки, передбачає їх поділ на спеціальні види (класи, розділи) згідно з об'єктивно існуючими критеріями. Так, на думку І. Р. Ростовщикова, у разі правильно підібраних підстав для такої класифікації «та чи інша виділена група прав та свобод не відривається штучно від інших, а дає можливість проаналізувати

специфіку опосередкованих нею чисельних благ, виявити закономірності юридичного закріплення певної групи прав і свобод» [4].

Таким чином систему прав особи можливо розкрити крізь призму класифікації прав, що будується на об'єктивних критеріях. Кожна з таких класифікацій є засобом для пізнання всієї системи прав особи, а отже і дає можливість зробити висновок про повноту та логічність цієї системи, взаємозв'язок та не-суперечність її складових і т. ін.

У теорії кримінального процесу існує декілька класифікацій прав особи, але, на наш погляд, більш повною є класифікація М. В. Парфьонової [5]. На її думку, права особи в кримінальному процесі можливо класифікувати за такими критеріями.

1. За ступенем значущості (важливості) та формою правового закріплення: міжнародно-правові права; конституційні права; галузеві (кримінально-процесуальні).

2. За метою: знати сутність підозри і обвинувачення; законними способами та засобами захищатись від виниклої підозри у скоєнні злочину та пред'явленого обвинувачення, брати участь у доказуванні, впливати на всебічне, повне дослідження обставин справи.

3. За суб'єктом реалізації: права, які можуть бути здійснені тільки виключно самою особою; права, які можуть бути реалізовані як самою особою, так її законним представником, захисником.

4. За моментом виникнення та періоду існування права: загальні, які виникають в особи з моменту набуття нею відповідного правового статусу і реалізуються протягом усього часу, поки цей статус їй притаманний; приватні, які виникають в особи під час провадження окремої слідчої дії і діють до її закінчення.

5. За способом реалізації: активні, задля реалізації яких особа повинна звернутися з ініціативним зверненням до державного органу або посадової особи, і на підставі цього звернення приймається відповідне рішення, правозастосовчий акт, який надає можливість особі досягти законного інтересу; пасивні, для реалізації яких немає потреби в будь-якому зверненні особи або якомусь рішенні: вони реалізуються безпосередньо самою особою.

Під конституційними правами особи в кримінальному процесі розуміють сукупність загальноновизначених та закріплених у Конституції України та регламентованих кримінально-процесуальним законодавством України прав і свобод людини і громадянина, якими наділені учасники судочинства у досудових стадіях для захисту своїх законних інтересів з урахуванням тих обмежень, які встановлено Кримінально-процесуальним кодексом України (далі — КПК України) [6].

Реалізація конституційних норм, спрямованих на охорону прав учасників кримінального процесу, здійснюється всією системою кримінально-процесуальних норм, однак рівень забезпечення конституційних положень різний.

Аналізуючи зміст конституційних прав, умовно їх можливо поділити на такі:
– природні конституційні права особи, що забезпечують її природне існу-

вання (наприклад право на особисту недоторканність, право на усунення небезпеки, що загрожує життю і здоров'ю);

– соціальні конституційні права особи, що забезпечують її соціальне буття (наприклад право на таємницю кореспонденції).

Також конституційні права особи можливо поділити на такі, що безпосередньо закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві, та такі, що закріплені лише в Конституції України, тобто конституційні права можуть бути безпосередньо відображені в кримінально-процесуальному законодавстві або виражені опосередковано.

Однак не всі положення Конституції України можливо застосовувати через те, що норми Конституції України часто мають декларативний характер за відсутності законодавчого механізму. Такий механізм має встановлюватися КПК України, оскільки права, не забезпечені відповідними гарантіями, можуть перетворитися на фікцію.

Слід при цьому враховувати, що нині тільки Конституція України в цілому відповідає положенням Конвенції про захист прав і основних свобод людини [7] та інших міжнародних договорів у цій сфері. Що ж до кримінально-процесуального законодавства, то воно все ще не піддано ревізії з точки зору його відповідності зазначеним міжнародним документам і ще багато в чому суперечить інтересам захисту основних прав і свобод людини [8, 30].

Кримінально-процесуальна діяльність по розслідуванню і судовому розгляду справ є специфічною [9]. З одного боку, вона зводиться до необхідності викриття винних у вчиненні злочину, які не завжди бажають бути викритими, та їх покарання; з іншого — в ході цієї діяльності необхідно забезпечити охорону прав і законних інтересів усіх осіб, які потрапляють у сферу кримінального судочинства. Одночасно забезпечити виконання вказаних двох завдань нелегко. У зв'язку з цим законом детально регламентовано всі процедури розслідування та розгляду справи. Відхилення від цієї процедури обов'язково спричинить порушення прав окремих учасників кримінального процесу.

Вивчення діяльності органів, які здійснюють кримінальне переслідування, свідчить про наявність в їх роботі фактів порушення конституційних прав і законних інтересів особи, що зумовлено вадами у правосвідомості слідчих і прокурорів, так званим обвинувальним ухилом в їх діяльності, а отже недооцінюванням значення охорони конституційних прав і законних інтересів особи. У певній мірі ситуація, яка склалася, пояснюється подвійним становищем слідчого та прокурора, які згідно з чинним законодавством «належать» до сторони обвинувачення, яка здійснює кримінальне переслідування, і поряд із цим повинні здійснювати захист прав і законних інтересів інших учасників процесу. Отже функція обвинувачення для слідчого стає «центром тяжіння всієї його діяльності» [8, 126]. Згідно з п. 9 ст. 32 КПК України обвинувач — це прокурор, що підтримує в суді державне обвинувачення, і потерпілий у справах, передбачених ч. 1 ст. 27 КПК України, та в інших випадках, передбачених КПК України. Тому, оскільки державне обвинувачення виникає не в суді, а фактично формується і формується в стадії досудових проваджень, то за

логікою чинного КПК України, ця функція покладена на слідчого. І, на жаль, у проекті КПК подібне становище слідчого не зазнає відповідних змін, а навпаки, п. 39 ст. 6 проекту КПК відносить слідчого до сторони обвинувачення і навіть покладає на нього обов'язок доведення вини особи (п. 3 ст. 14 проекту КПК). Передбачаючи функцію обвинувачення і функцію захисту обвинуваченого (ст. 22 КПК, ст. 16 проекту КПК) і в той же час визнаючи слідчого стороною обвинувачення в кримінальному процесі, законодавець закладає істотну непослідовність та суперечливість та фактично ліквідує принцип змагальності на досудових стадіях процесу, оскільки слідчий не може змагатися сам із собою [8, 128], а буде служити на «користь» відповідному відомству.

Навіть з урахуванням викладеного вище непростий психологічний стан слідчого і прокурора не може бути виправданням недостатньої уваги з їх боку до забезпечення конституційних прав будь-кого з учасників процесу.

Кожне з конституційних прав особи окремо являє самостійну цінність і не може за будь-яких обставин бути проігнорованим органами, які здійснюють досудове слідство. Разом із тим для вдалої реалізації конституційних прав у межах законних інтересів особи необхідний відповідний правовий механізм, закріплений у кримінально-процесуальному законодавстві.

Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів отримало в нашій країні широке визнання разом із прийняттям чинної Конституції України та через закріплення у ч. 1 ст. 63 положення про те, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких, коло яких визначається законом. Тобто жодна особа — суб'єкт кримінального процесу не може бути примушеною і не зобов'язана надавати органам, які провадять кримінальний процес, дані, що містять інформацію про вчинення цією особою чи її близьким родичем діяння, за яке встановлено будь-який із видів юридичної відповідальності, а також інформацію, яка містить таємницю особистого життя.

Сучасне широке визнання такого права допомагає вирішенню проблем як загальноморального, так і кримінально-процесуального характерів. Адже до прийняття чинної Конституції України існував обов'язок свідка свідчити проти всіх без винятку, що підривало довіру між близькими людьми, було причиною завдання моральних страждань як тим, хто давав показання проти своїх близьких, так і тим, проти кого такі показання давалися.

При зверненні до цього права постає питання щодо визначення кола членів сім'ї та близьких родичів. У п. 11 ст. 32 КПК України та у ч. 2 ст. 6 проекту КПК України (далі Проект) дається майже ідентичний перелік близьких родичів, а саме — батьки, один із подружжя, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, усиновителі, усиновлені. Однак хоча у КПК України і Проекті таке поняття, як «член сім'ї», вживається, але ними не визначається. На тлумачення цього поняття було видане спеціальне Рішення Конституційного Суду України [10], а також його тлумачення закріплено у ст. 2 Сімейного кодексу України [11]. Аналізуючи положення цих актів, можливо дійти висновку про те, що тлумачення поняття «член сім'ї» є ширшим, ніж поняття «близькі родичі».

Так Р. Бараннік вважає, що з точки зору права кожної особи на свободу від викриття членів сім'ї необхідно користуватися саме підходом, що наданий у Сімейному кодексі України [12].

Ще одним із найважливіших конституційних прав особи є її право на захист. Воно знаходить своє відображення у ст. ст. 55, 59 та ч. 2 ст. 63 Конституції України.

Забезпечення права на захист є проявом демократичних засад суспільного ладу, необхідною умовою дотримання законності і правопорядку під час розслідування злочинів та здійснення правосуддя.

У широкому значенні, право на захист (як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівні) є поняттям, яке включає в себе декілька складових.

1. Право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, у тому числі безоплатної (ст. 59 Конституції України).

2. Право на судовий захист (ч. 1 ст. 55 Конституції України).

3. Право на захист усіма засобами, що передбачені законом (ч. 4 ст. 55 Конституції України).

Принцип забезпечення особі права на захист проходить крізь усі стадії кримінального процесу.

Закон не тільки проголошує право особи на захист, але й вимагає від посадових осіб забезпечити можливість користування цим правом. Тобто мова йде не тільки про закріплення права на захист, а й обов'язкове забезпечення його, інакше кажучи, необхідно створювати відповідні гарантії для реального здійснення цього права.

Не кожна особа може розраховувати на кваліфіковану правову допомогу, якщо вона не в змозі буде її оплатити. Важливу роль у цьому відіграє те, що компенсація трудових витрат адвокату державою має символічний, а здебільшого і відстрочений характер, а тому і якість наданих послуг буде відповідною (символічною). Ситуація, що склалася, може бути вирішена врегулюванням на законодавчому рівні розміру винагороди «безоплатного» адвоката. До речі, вдалою є міжнародна практика, коли особа, яка бажає у майбутньому мати власну адвокатську практику, повинна певний час відпрацювати у так званих муніципальних юридичних установах, де правова допомога надається безоплатно або за символічну платню, а адвокати за свою роботу отримують заробітну платню з бюджетів органів місцевого самоврядування.

Важливою гарантією охорони конституційних прав особи на досудовому слідстві є запровадження у Проекті КПК України нового інституту: слідчий суддя — суддя місцевого загального суду, призначений головою місцевого загального суду для забезпечення додержання конституційних прав і свобод громадян у стадії досудового провадження (п. 46 ст. 6 Проекту). Саме на нього як на суб'єкта кримінального провадження покладається забезпечення додержання конституційних прав і свобод громадян у стадії досудового провадження (ст. 28 Проекту).

Взагалі не виключається можливість зловживання порушником наданим правом на захист і відповідними гарантіями, однак їх відсутність дає мож-

ливість для недобросовісних посадових осіб неналежним чином ставитися до виконання приписів Конституції та КПК України.

Отже, кримінальне судочинство є однією з форм захисту прав і свобод людини. Кримінально-процесуальний кодекс України, яким визначаються завдання, засади і порядок здійснення кримінального судочинства, має бути побудований відповідно до міжнародно-правових норм та Конституції України. З метою забезпечення прав, свобод і законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави процес дізнання, досудового і судового слідства у кримінальній справі має бути чітко регламентований. Це дозволить уникнути беззаконня і свавілля з тим, щоб особи, винуваті в учиненні злочинів, були викриті і понесли законну відповідальність, а жодна невинувата особа не була незаконно і безпідставно притягнута до кримінальної відповідальності.

Примітки

1. Така класифікація є досить традиційною при вивченні прав і свобод особи. Її дотримується більшість процесуалістів, зокрема М. С. Строгович, К. Б. Толкачов.

Література

1. *Лешин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 41. — С. 383; Т. 12. — С. 288; Т. 37. — С. 245.
2. *Конституція України*: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
3. *Советский энциклопедический словарь*. — Изд. 3-е. — М.: Сов. энцикл., 1984. — С. 585.
4. *Ростовщиков И. В.* Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел. — Волгоград, 1997. — С. 50.
5. *Парфенова М. В.* Охрана конституционных прав подозреваемого и обвиняемого в досудебных стадиях уголовного процесса России. — М.: Юрлитинформ, 2004. — С. 11–22.
6. *Кримінально-процесуальний кодекс України*, 28.12.1960 р. (із змінами та доповненнями) // *Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1961. — № 2. — Ст. 15.
7. *Конвенція про захист прав і основних свобод людини*: Прийнята Радою Європи 04.11.1950 р. // *Вісник Верховного Суду України*. — 1997. — № 3. — Дод. до журн.
8. *Маларенко В. Т.* Перестройка криминального процесса Украины в контексте европейских стандартов: Монография. — К.: Юринком Интер, 2005. — 519 с.
9. *Лукашевич В. Г.* Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий: (Допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): Учеб. пособие. — К.: КВШ МВД СССР, 1989. — С. 86.
10. *Рішення Конституційного Суду України у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99. Справа № 1-8/99* // *Вісник Конституційного Суду України*. — 1999. — № 3. — С. 23–27.
11. *Сімейний кодекс України* // *Відомості Верховної Ради України*. — 2002. — № 21–22. — Ст. 135.
12. *Баранчик Р.* Застосування ч. 1 ст. 63 Конституції України суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності: проблемні питання // *Право України*. — 2005. — № 4. — С. 33.